

✓ К-14038
П266930

4304

К-14038

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 79

ПОЛІТЕКОНОМІЯ

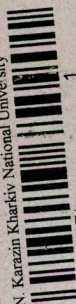
ВИПУСК 8

**ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

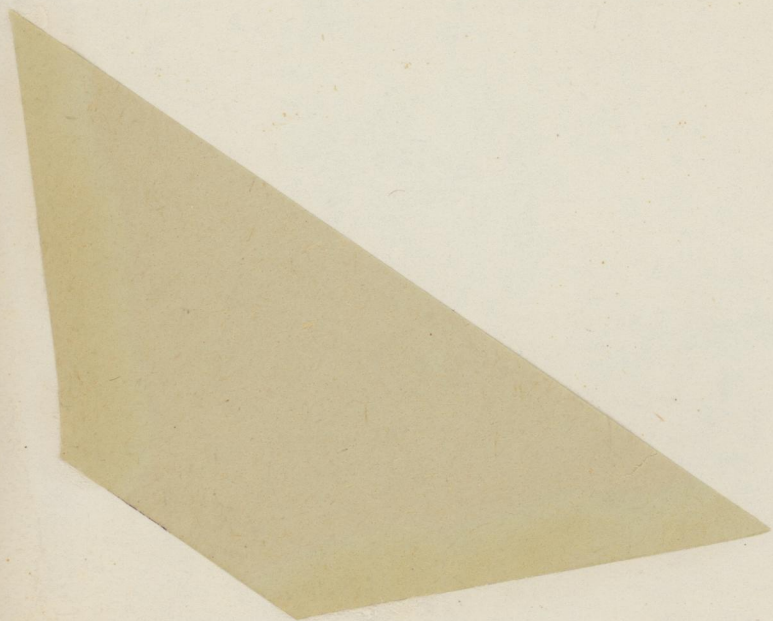
32 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00272237

1

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

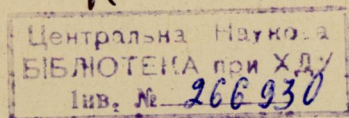
ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 79

ПОЛІТЕКОНОМІЯ

ВИПУСК 8

К - 14038

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1972

Редакційна колегія:

проф. *О. П. Мамалуй* (відповідальний редактор),
доц. *И. М. Бейліс*, проф. *О. М. Васильев*, доц. *Б. П. Да-*
нилевич, проф. *О. А. Рубан*, доц. *І. Я. Ткаченко*,
доц. *М. М. Кім*.

РОЛЬ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА У СТВОРЕННІ МАРКСИСТСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

О. П. Мамалуй

28 листопада 1970 р. міжнародний комуністичний і робітничий рух, все прогресивне людство відзначили 150-річчя від дня народження Фрідріха Енгельса — одного з основоположників наукового комунізму, друга і соратника Карла Маркса.

Фрідріх Енгельс належить до найвидатніших учених і революціонерів історії. «Не можна зрозуміти марксизм і не можна цільно викласти його, — писав В. І. Ленін, — не беручи до уваги *всіх* творів Енгельса» [2, 21, 69].

Наукова спадщина Енгельса разом із науковою спадщиною Маркса — непохитний фундамент марксизму-ленінізму, вічно жива, творча сила дальшого розвитку наукового комунізму.

Економічне вчення Енгельса єдине і нерозривне з економічним вченням Маркса. «Життя і творчість цих двох людей так переплелися, — писала дочка Маркса Елеонора, — що розділити їх неможливо» [3, 181—182]. Сорок років вони працювали разом, здійснивши переворот у політичній економії, заклали теоретичні, політичні і організаційні основи сучасного робітничого і комуністичного руху, покликаного перетворити світ на соціалістичних засадах. Вони вдвох написали цілий ряд видатних творів, що мають фундаментальне значення і програмний характер: «Святе сімейство» (1844 р.), у якому «закладено основи... революційно-матеріалістичного соціалізму» [2, 2, 9]; «Німецька ідеологія» (1845—1846), де всебічно обґрунтовується матеріалістичне розуміння історії (історичний матеріалізм) як філософська основа наукового комунізму; «Маніфест Комуністичної партії» (1847 р.), що є програмним викладом основних принципів революційного світогляду пролетаріату, першим підсумком досягнутого у розробці Марксом і Енгельсом трьох складових частин марксизму: діалектичного й історичного матеріалізму, політичної економії та наукового комунізму. Крім цих робіт, ними написано ще багато творів.

Неправильно і шкідливо шукати «несумісностей» у їхніх поглядах. Добре відомо, що Маркс і Енгельс ще до знайомства прийшли до одних і тих же висновків з головних проблем наукового комунізму, а потім разом продовжували розробку теорії і вели боротьбу за її втілення у життя.

Будь-яка спроба розділити єдиний процес створення марксизму, цього єдиного і монолітного вчення, протиставляти його творців або один етап розвитку другому неминуче призводить до порушення внутрішньої логіки і перекручення самого змісту вчення і історії його формування.

«Маркс і Енгельс, — писав В. І. Ленін, — у своїх наукових працях «перші роз'яснили, що соціалізм не вигадка мрійників, а кінцева мета і неминучий результат розвитку продуктивних сил у сучасному суспільстві» [2, 2, 5]. Вони усі свої надії поклали на невинне зростання пролетаріату, зміцнення його організованої, політично усвідомленої революційної сили.

Маркс і Енгельс вважали, що чим більше пролетарів, краща їх організованість і вища політична свідомість, тим більша їх сила, як революційного класу, покликаного перетворювати сучасне суспільство, наблизити соціалізм. Вони науково довели історично минулий характер капіталізму і закономірну необхідність перехідного періоду — диктатури робітничого класу на шляху до соціалізму як вищого економічного і суспільного ладу. Вони визначили загальні риси і основні особливості комуністичної формації.

Визначна заслуга Маркса і Енгельса в тому, що «вони навчили робітничий клас самопізнання й самосвідомості, і на місце мрій поставили науку» [2, 2, 6]. У цьому неочінену роль відіграло економічне вчення Маркса і Енгельса — важлива складова частина марксизму.

У розробці марксизму, як відомо, між Марксом і Енгельсом склався певний поділ праці. К. Маркс, починаючи із середини 40-х років, займався, головним чином, дослідженням основоположних проблем політичної економії. Ф. Енгельс більше часу віддавав вивченню соціальної історії, історії робітничого руху, філософії, природознавства тощо. Діапазон проблем, охоплених Енгельсом, надто широкий, і всюди він залишив незгладимий слід.

Енгельс зробив великий і вагомий внесок у розробку марксистської політичної економії. Він був енциклопедично освіченим і найглибшим після Маркса економістом. Ще у сорокові роки одночасно з Марксом, але незалежно від нього Енгельс дійшов матеріалістичного розуміння історії, усвідомив велику історичну місію пролетаріату як могильщика капіталізму і творця нового суспільного ладу. Відтоді до кінця своїх днів він беззастережно служив справі соціалістичної революції пролетаріату.

Ф. Енгельс написав багато видатних праць, де глибоко аналізує і висвітлює найскладніші наукові проблеми минулого і сучасного — в дусі матеріалістичного розуміння історії і економічної теорії марксизму. Вони відзначаються самобутністю і оригінальністю, своїм особливим характером і почерком, легкістю і образністю стилю, яскравістю викладу і глибиною аналізу.

Твори Енгельса написані з великою повагою до людей праці. Їх життєдійна і життєствердна сила і у даний час така ж велика й могутня, як і в часи їх написання і виходу у світ. Енгельс, як і Маркс, залишається нашим великим сучасником.

Праця Енгельса «Начерки до критики політичної економії», надрукована у «Німецько-французькому щорічнику», що вийшов за редакцією К. Маркса і А. Руге у лютому 1844 р., була першою спробою наукового аналізу виробничих відносин буржуазного суспільства з революційних позицій робітничого класу і соціалізму. У ній стисло і критично викладено історію буржуазної політичної економії як «науки збагачення» і зроблено висновок, що «чим ближче економісти до нашого часу, тим далі вони від чесності» [1, 1, 547].

Еволюція буржуазної політичної економії розглядається ним у зв'язку з розвитком виробництва і торгівлі, з розвитком приватної власності. Остання — основа буржуазного суспільства — і є причиною протилежності і антагонізму між працею і капіталом, причиною визискування трудящих власниками засобів виробництва, нагромадження багатства і надлишку на одному полюсі, злиднів і голоду на другому. Щоб змінити становище, треба ліквідувати приватну власність. «Раз ми ліквідуємо приватну власність», — пише Енгельс, — то відпадуть всі ці проти-природні розщеплення» [1, 1, 547].

Ф. Енгельс розглядає тут і такі категорії політичної економії, як приватна власність, конкуренція, вартість, ціна, заробітна плата, капітал, криза, монополія та ін. Трактатування цих категорій не було ще послідовно науковим, але воно суттєво відрізнялося від визначень їх буржуазними економістами. Аналізуючи явища суспільного життя, Енгельс уже підходив з класових позицій пролетаріату і розглядав капіталізм і його економічні закони як історично перехідні. Ця робота справила велике враження на Маркса. «Начерки до критики політичної економії» він оцінив як змістовні, оригінальні і законспектував їх. У 1859 р. він назвав цей твір геніальним [див. 1, 13, 7], а у 1880 р. писав, що в ньому «були вже сформульовані деякі загальні принципи наукового соціалізму» [1, 19, 233].

В. І. Ленін вважав, що Енгельс у цій роботі «з точки зору соціалізму розглянув основні явища сучасного економічного ладу, як неминучі наслідки панування приватної власності» [2, 2, 9].

Ще під час спільної праці з Марксом над «Святим сімейством» у Енгельса виник задум книги про робітничий клас, його виникнення, становище і розвиток у сучасному суспільстві. Вона і була написана ним у результаті великого дослідження і особистих спостережень за життям робітників у Англії, головним чином у Манчестері.

Твір Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» (1845 р.) став новим, важливим кроком у розвитку історичного матеріалізму, політичної економії і науково обгрунтованого соціалізму. Це справжній обвинувальний акт буржуазії й існуючому суспільному ладу, обгрунтування істини, що робітничий клас — це не тільки страждаючий, найбільш знедолений клас, але найактивніша революційна сила, покликана самим ходом історії докорінно перетворити капіталістичне суспільство і створити нове, соціалістичне.

У цій майстерно написаній праці Енгельс подав історію виникнення і розвитку капіталістичного виробництва, вперше правильно показав соціально-економічну сутність промислового перевороту і його роль у створенні матеріально-технічної бази капіталізму, в становленні і розвитку пролетаріату. Пригноблення, безправ'я і жєбрацьке існування робітничого класу, посилення його експлуатації за капіталізму зумовлені не машинами, що замінили ручні знаряддя праці, і не законами природи, а капіталістичним ладом, його історично перехідними виробничими відносинами. Енгельс уперше висуває положення про те, що промислова резервна армія у всіх її формах є результатом загального закону капіталістичного нагромадження і разом з тим необхідною умовою його здійснення.

Причину перенаселення, безробіття, економічних криз Енгельс вбачає у сфері матеріального виробництва, у капіталістичній власності. Він говорить про циклічний характер капіталістичного виробництва, описує дві фази циклу: кризу і піднесення. Але через те, що закон додаткової вартості ще не було відкрито, основне протиріччя капіталізму повністю не сформульовано, тому основну причину криз і циклічного розвитку капіталістичного виробництва тут ще не показано.

«І до Енгельса,— пише В. І. Ленін,— дуже багато хто змальовував страждання пролетаріату і вказував на необхідність допомогти йому. Енгельс *перший* сказав, що пролетаріат *не тільки* страждаючий клас; що якраз те ганебне економічне становище, в якому перебуває пролетаріат, нестримно штовхає його вперед і змушує боротися за своє остаточне визволення. А пролетаріат, що веде боротьбу, *сам допомагає собі*. Політичний рух робітничого класу неминуче приведе робітників до усвідомлення того, що у них немає виходу поза соціалізмом. З другого боку, соціалізм буде тільки тоді силою, коли він стане метою *політичної* боротьби робітничого класу» [2, 2, 8].

Особливе значення для дальшого розвитку наукового соціалізму мало висловлене Енгельсом у цій книзі положення про необхідність поєднання соціалізму з робітничим рухом і про роль політичної боротьби робітничого класу за торжество соціалізму.

Майже через 30 років вийшла у світ робота Енгельса «До житлового питання», а у 1878 році — найвидатніша праця «Анти-Дюрінг». За ці роки сталися великі історичні події: буржуазно-демократичні революції у країнах Західної Європи, піднесення робітничого революційного руху, організація і діяльність І Інтернаціоналу, Паризька комуна та ін. Вийшли у світ і стали надбанням робітничого класу і прогресивної інтелігенції «Маніфест Комуністичної партії» (1847), «До критики політичної економії» (1859 р.), I том «Капіталу» (1867 р.) — основна праця К. Маркса, «До житлового питання» (1872—1873 pp.) Ф. Енгельса і цілий ряд інших видатних робіт. У 1870 р. Енгельс переїхав до Лондона і з цього часу працює разом з Марксом у сфері практичного керівництва революційною боротьбою робітничого класу і над новими творами.

Це були роки боротьби і нових перемог. Марксизм стає непереможним, завойовує дедалі нові позиції, перетворюючись у могутню силу, що рухає сучасну історію. Багатогранна діяльність Ф. Енгельса у ці роки по створенню, пропаганді і захисту марксистського економічного вчення по викриттю антимарксистських течій, керівництву боротьбою пролетаріату і його партії за своє визволення мала надзвичайне, величезне значення.

* * *

Важливу роль у боротьбі з прудонізмом і примиренством щодо нього з боку ейзенахців відіграла праця Енгельса «До житлового питання». 1872 року в центральному органі ейзенахців «Народна держава» («Volksstaat») були надруковані статті Мюльбергера з житлового питання. Останній у душі Прудона пропагував проекти подолання «поганого» в капіталізмі, в тому числі усунення житлової потреби, за збереження капіталістичного способу виробництва. Він пропонував перетворити кожного квартиронаймача у власника свого житла, а все суспільство — у вільних, незалежних квартирновласників.

Ф. Енгельс повністю розкрив дрібнобуржуазну і реакційну сутність цих проектів, що прагнули повернути колесо історії назад, перетворити пролетаріат у дрібних власників, що володіють будиночками, садибами і т. ін., прив'язати робітника до землі. Викривши утопічність і реакційність тверджень Мюльбергера, Енгельс писав, що «поки існує капіталістичний спосіб виробництва, доти безглуздо намагатися розв'язувати окремо житлове або яке-небудь інше суспільне питання, яке стосується долі робітників»

ка. Розв'язання полягає тільки в знищенні капіталістичного способу виробництва, в привласненні всіх життєвих засобів і засобів праці самим робітничим класом» [1, 18, 251]. Ф. Енгельс переконливо показав, що сутність буржуазного соціалізму полягає саме у бажанні зберегти капіталістичний спосіб виробництва — основу всіх страждань, усунувши в той же час самі ці страждання. Житлова потреба є закономірним продуктом капіталістичного ладу, і «вона може бути усунута — разом з усіма своїми наслідками...», — пише Ф. Енгельс, — тільки тоді, коли весь суспільний лад, який її породжує, буде докорінно перетворений» [1, 18, 226]. Не вирішення житлового питання приводить до рішення соціального, а лише завдяки розв'язанню останнього, тобто шляхом ліквідації капіталістичного ладу стає можливим вирішення житлового питання, знищення протилежності між містом і селом і припинення всіх страждань, на які приречені робітничий клас і трудящі маси у капіталістичному суспільстві. Розв'язати житлове й інші соціальні питання, зберігаючи капіталізм, — неможливо. Це безглуздя, яке пропагують буржуазні і дрібнобуржуазні соціалісти в інтересах пануючого класу.

У цій роботі Енгельс підкреслює, що соціалістична революція і диктатура пролетаріату не тільки ліквідують усі страждання робітничого класу й трудящих міста, породжувані капіталізмом, а й створять сприятливі умови для докорінного перетворення сільського господарства, переходу селянства від примітивного дрібного індивідуального виробництва до великого, високomeханізованого соціалістичного виробництва.

Праця Енгельса «До житлового питання» посідає видатне місце в економічному вченні марксизму, вона відзначається не тільки глибоким аналізом розглянутих питань, але і тим, що є зразком застосування марксистської методології у конкретному дослідженні суспільних явищ і їх закономірностей.

У 1873 р. Енгельс розпочав працювати над «Діалектикою природи», а у 1875—1876 рр. він уже приступив до систематизації матеріалу і написання тексту книги. Але з червня 1876 р. ця робота була припинена у зв'язку з гострою необхідністю дати розгорнуту критику псевдосоціалістичного «вчення» Євгена Дюрінга. На початку 1877 р. Енгельс почав друкувати у органі німецької соціал-демократії «Вперед» статті під назвою «Переворот у науці, зроблений п. Євгеном Дюрінгом», а у другій половині 1878 р. видає окрему книгу під назвою «Анти-Дюрінг».

Маркс написав Х главу другого розділу і переглянув весь рукопис цієї роботи, яка складається з вступу і трьох розділів: «Філософія», «Політична економія» і «Соціалізм». Цей твір Енгельса з повним правом заслужив назву енциклопедії марксистської теорії, оскільки в ньому марксистське вчення дістало стисле, глибоке, всебічне, доступне і переконливе висвітлення. Важливе значення у розробці теоретичних проблем політичної еко-

номії взагалі, і капіталізму зокрема, має другий розділ «Анти-Дюрінга» «Політична економія», особливо глава «Предмет і метод». Дюрінг вважав, що предметом політичної економії є найзагальніші природні закони будь-якого господарства. Закони ж він трактував як суб'єктивні, що виникають у результаті насильства чи втручання держави.

Енгельс спростував ідеалістичні твердження Дюрінга як неспроможні і розкрив об'єктивний і історичний характер економічних законів розвитку суспільства, дав класичне визначення предмета політичної економії. «Політична економія, в найширшому розумінні, — писав Енгельс, — є наука про закони, що управляють виробництвом і обміном матеріальних і життєвих благ у людському суспільстві» [1, 20, 140]. А оскільки умови виробництва і розподілу розвиваються і змінюються, а разом з ними змінюються і їх закони, то і політична економія, вивчаючи їх, по суті, є історичною наукою, що має справу з історичним, безперервно змінним матеріалом.

Ф. Енгельс на багатому історичному матеріалі показав, як виникла приватна власність, експлуатація, класи, і довів, що «насильство лише охороняє експлуатацію, але не створює її». Він спростував п'ять різних вульгарних визначень вартості (продуктивна, розподільна, така, що вимірюється витратами виробництва і заробітною платою, і т. ін.), висунутих Дюрінгом проти теорії трудової вартості Маркса і показав глибoku науковість останньої. Тут же Енгельс розкриває намагання Дюрінга викривити вчення Маркса про капітал і додаткову вартість, звести поняття капіталу до засобів виробництва і представити капіталізм вічним. Він показав, що вартість робочої сили завжди менша, ніж вартість, створена робітником, а ця різниця і складає додаткову вартість. Останню і намагається приховати Дюрінг своїми вульгарними визначеннями вартості товару.

Ф. Енгельс, відстоюючи і захищаючи вчення Маркса про додаткову вартість, писав: «Розв'язання цього питання є величезною історичною заслугою праці Маркса. Воно проливає яскраве світло на такі економічні галузі, де соціалісти, не менше, ніж буржуазні економісти, блукали до цього часу в глибокій п'ятмі. Від розв'язання цього питання бере свій початок науковий соціалізм, і це розв'язання є центральним пунктом соціалізму» [1, 20, 198].

У «Анти-Дюрінгу» Енгельс розглядає, пояснює і захищає ряд важливих категорій марксистської політичної економії: земельна рента, основна суперечність капіталізму і форми її прояву як причини економічних криз і циклічності розвитку капіталістичного виробництва, зростання акціонерного капіталу і виникнення трестів, природа державної капіталістичної власності тощо. Всі категорії політичної економії розглядаються Енгельс-

сом як історично притаманні тим чи іншим сторонам виробничих відносин капіталізму.

Утворення акціонерного, трестового і державного виробництва пояснюється у «Анти-Дюрінгу» як результат розвитку його суспільного характеру, що не змінює капіталістичної природи і не усуває, а ще більше загострює його антагонізм. Ці положення Енгельса і зараз завдають нищівного удару теоріям правих соціалістів і ревізіоністів, що намагаються представити державно-монополістичний капіталізм як існування соціалістичного укладу в надрах капіталізму.

Спеціальний розділ «Анти-Дюрінга» Енгельс присвячує розгляду теоретичних проблем політичної економії соціалізму. Тут обґрунтовується положення про об'єктивний характер і можливості пізнання і використання економічних законів соціалізму, які «будуть застосовуватись людьми зі знанням справи, отже, будуть підпорядковані їх пануванню», вказується на можливість планомірного розвитку виробництва і визначається мета соціалістичного виробництва. «Коли з сучасними продуктивними силами стануть поводитися відповідно до їх пізнаної, нарешті, природи, суспільна анархія у виробництві заміниться суспільно-планомірним регулюванням виробництва відповідно до потреб як суспільства в цілому, так і кожного його члена зокрема» [1, 20, 275]. Основою такого докорінного перетворення, зміни суспільства і законів його розвитку Енгельс вважає встановлення суспільної власності на засоби виробництва і ліквідацію експлуатації людини людиною.

Ф. Енгельс вказує на те, що з переходом до соціалізму буде ліквідовано причину економічних криз, досягнуто раціонального розміщення і використання продуктивних сил людьми, праця яких незалежно від відмінностей і специфічно корисного характеру стане сама по собі безпосередньо суспільною працею. Буде знищено протилежність між містом і селом, а також товарний фетишизм.

Всі ці теоретичні положення Енгельса підтверджуються практикою соціалістичного будівництва в СРСР і країнах соціалістичного табору, що є кращим доказом їх науковості і великої сили передбачення автора.

У «Анти-Дюрінгу» є положення, які не здійснились за соціалізму. До них належить положення Енгельса про те, що при соціалізмі буде ліквідовано товарне виробництво, зникне поділ суспільства на класи, зникне і держава. Досвід побудови соціалізму у ряді країн показав, що при соціалізмі зберігається товарне виробництво, класи (робітники і колгоспники), держава, що ці соціально-економічні явища зникнуть повністю лише на вищій фазі комунізму.

У «Анти-Дюрінгу» дано також глибоку критику утопічного соціалізму і коротку критичну історію буржуазної політичної

економії (остання написана Марксом). В. І. Ленін високо оцінював «Анти-Дюрінг» Енгельса, де «розглянуто найважливіші питання в галузі філософії, природознавства і суспільних наук» [2, 2, 211].

«Анти-Дюрінг» відіграв велику роль у розвитку марксистської теорії, міжнародного робітничого руху, у боротьбі з буржуазною ідеологією. Теоретичні положення, викладені в цій виключно змістовній і повчальній книзі, послідовно науково обгрунтовані, їх значення і актуальність великі й сьогодні.

* * *

Після смерті Маркса Енгельс повинен був взяти на себе дальшу розробку марксистської теорії і практичне керівництво робітничим і комуністичним рухом. Він багато зробив для обробки, видання, захисту і популяризації «Капіталу»—основної праці Маркса, справи всього його життя. І том «Капіталу» написав і видав Маркс, II і III томи цього геніального твору він не встиг обробити й видати. Це успішно зробив Енгельс. Тому фактично II і III томи «Капіталу» є результатом плідної роботи і Маркса і Енгельса [див. 2, 2, 11]. «Європейський пролетаріат може сказати, що його наука створена двома вченими і борцями, відносини яких перевершують усі найзворушливіші стародавні перекази про людську дружбу» [2, 2, 11]. Хто знайомий з перепискою Маркса і Енгельса, той добре знає, як докладно і всебічно обговорювали вони категорії політичної економії, досліджувані Марксом в «Капіталі» і Енгельсом у його творах. Нерідко написане Марксом оброблювалося, редагувалося Енгельсом, і навпаки. Це була єдина наукова лабораторія геніальних дослідників, численні праці яких мають епохальний характер.

В. І. Ленін завжди підкреслював і високо цінував величезну заслугу Енгельса в обробці, редагуванні і виданні II і III томів «Капіталу». Така робота була під силу тільки Енгельсу. «Один тільки Енгельс, — писав П. Лафарг, — був спроможний розібратися в рукописах Маркса і видати залишену ним літературну спадщину» [3, 84].

Одинадцять років титанічної праці віддав Енгельс для завершення II і III томів «Капіталу». Відредагував чернетки, заповнив прогалини у викладі, написав багато приміток, вставок і доповнень, що відбивали нове у розвитку капіталістичної економії. Ці вставки і примітки мають не лише пояснювальне, але і неоціненне наукове значення, в них передбачено деякі особливості нової, імперіалістичної стадії розвитку капіталізму.

В. І. Ленін повністю приєднується до сказаного австрійським соціал-демократом Адлером: «Виданням II-го і III-го томів «Капіталу» Енгельс спорудив своєму геніальному другові велич-

ний пам'ятник, на якому мимохідь невитравними рисами вирізьбив своє власне ім'я» [2, 2, 11].

У передмові до II тому «Капіталу» Енгельс спростовує наклепницькі вимисли катедр-соціалістів про те, що нібито Маркс списав своє вчення про додаткову вартість у Родбертуса. Він довів, що Родбертус ні на крок не рушив уперед проти Рікардо і переконливо показав роль Маркса у розробці теорії додаткової вартості і значення зробленого ним революційного перевороту у політичній економії.

У передмові до III тому «Капіталу» Енгельс показує неспроможність спроб буржуазних економістів пояснити утворення середнього, прибутку на основі закону вартості. Цю складну проблему блискуче розв'язав Маркс і вивів політичну економію з тієї безвиході, в якій вона перебувала до цього.

З виходом у світ III тому «Капіталу» буржуазні економісти зняли галас із приводу «суперечностей» між I і III томами «Капіталу». Бем-Беварк у книзі «Капітал і прибуток» проголосив, що Маркс у III томі нібито відмовився від свого вчення про вартість і додаткову вартість, викладеного у I томі «Капіталу». Зомбарт стверджував, що між I і III томами «Капіталу» ніякої суперечності немає, бо вартість Маркса є фікція, логічна робоча ідея, а не реальна категорія.

Гідну відповідь цим і іншим наклепникам Енгельс дав у своїх «Доповненнях до III тому «Капіталу», які складаються з двох частин: «Закон вартості і норма прибутку» (надруковано у 1895—1896 рр.) і статті «Біржа» (залишилась незакінченою і вперше була надрукована лише 1932 року в російському перекладі).

У першій роботі Енгельс виступає проти Зомбарта і Лорія. Викриваючи їх вигадки, він на великому фактичному матеріалі показує історію виникнення товарного виробництва, обміну і закону вартості, дію останнього протягом тривалого часу (5—7 тисяч років), висвітлює процес зародження і розвитку капіталістичних відносин і пов'язані з цим причини модифікації закону вартості — перетворення його у ціну виробництва. Енгельс розвиває тут вчення Маркса про природу простого товарного і капіталістичного господарства, про закон вартості і ціну виробництва, додаткову вартість і середній прибуток. Вклад, зроблений Енгельсом у висвітлення цих проблем марксистської політичної економії, має виключно велике наукове значення.

У статті «Біржа» Енгельс відзначає ряд нових явищ, пов'язаних із початком переходу в останній третині XIX ст. капіталізму в імперіалістичну стадію розвитку. Тут він показує швидке зростання нагромадження капіталу і утворення рантьє, масове розповсюдження акціонерних компаній і перетворення їх на головну форму промислових торговельних і банківських підприємств, створення гігантських промислових виробництв з еди-

ним управлінням, виникнення трестів і інших об'єднань. «Звичайна одноосібна форма все більше й більше стає тільки попереднім ступенем, — пише Енгельс, — яка підготовляє підприємство до того моменту, коли воно буде досить велике, щоб на його основі заснувати акціонерне товариство» [1, 25, ч. II, 445]. І цей процес, відзначає Енгельс, охоплює не тільки промисловість, торгівлю, банки, але і землеробство. «Якщо так буде продовжуватись, — пише він, — то можна передбачити час, коли земля потрапить в руки біржі» [1, 25, ч. II, 446].

Ф. Енгельс вказує також на експорт капіталу і застосування його за кордоном, на колонізацію, яка «перебуває просто на службі у біржі, в інтересах якої європейські держави кілька років тому поділили Африку [1, 25, ч. II, 446].

Енгельс мав намір у цій роботі розвинути положення, які він висловив уже в «Анти-Дюрінгу» і примітках до III тому «Капіталу». Але смерть, що обірвала його життя 5 серпня 1895 р., не дала здійснити задуманого.

Ці ідеї Ф. Енгельса були розвинені В. І. Леніним у його вченні про монополістичний капіталізм, в книзі «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), хоча він і не знав про зміст статті «Біржа» Енгельса, яка була опублікована лише 1932 року.

Після смерті Маркса Енгельс написав і видав такі праці, як «Походження сім'ї, приватної власності і держави» («один з основних творів сучасного соціалізму, — писав про цю книгу В. І. Ленін, — в якому можна з довір'ям поставитись до кожної фрази, з довір'ям, що кожна фраза сказана не навмання, а написана на основі величезного історичного і політичного матеріалу» [2, 29, 421]); «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 р.», де з усією силою вказується на неможливість вродання капіталізму в соціалізм і рішуче підкреслюється закономірна необхідність диктатури пролетаріату для переходу від капіталізму до соціалізму, тут же роз'яснюється сутність марксистського вчення про абсолютне і відносне зубожіння робітничого класу при капіталізмі тощо; «Селянське питання у Франції і Німеччині» (1894 р.), де розглядається становище різних груп селян, розшарування і зубожіння маси дрібних виробників. Взявши владу до своїх рук, робітничий клас подумає про те, — писав Енгельс, — щоб трудове селянство об'єднати, їх приватне виробництво, їх власність перетворити в суспільну, але не примусом, а за допомогою прикладу, поступово, пропонуючи громадську допомогу. Енгельс тут же підкреслює необхідність і величезне значення соціалістичного усупільнення виробництва як у промисловості, так і у сільському господарстві для дальшого розвитку економіки нового суспільства.

Ідеї Енгельса набули плідного розвитку в ленінському вченні про шляхи соціалістичного усупільнення засобів виробництва, у ленінському кооперативному плані і повністю підтвер-

джені практикою перетворення народного господарства в усіх країнах світової соціалістичної системи.

Усе це яскраво свідчить про той величезний вклад і ту видатну роль, яку відіграли праці Енгельса у створенні і розвитку марксистської політичної економії. Його роботи містять положення, висновки й ідеї, що увійшли до невичерпної скарбниці економічної науки — марксистсько-ленінської політичної економії. Вони збагатили всі її основні розділи і головні проблеми. Роботи Ф. Енгельса і тепер є незамінним ідейним керівництвом у великих творчих діях Комуністичної партії Радянського Союзу та інших марксистсько-ленінських партій.

Ф. Енгельс, виступаючи на могилі Маркса, закінчив свою промову пророчими словами: «І ім'я його і справи переживуть віки». Ці слова повністю відносяться і до великого соратника і друга Карла Маркса Фрідріха Енгельса.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, 19, 18, 20.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 2, 21.
3. Воспоминания о Марксе и Энгельсе. М., 1956.

СУСПІЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ І КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНИЙ РІВЕНЬ ТРУДЯЩИХ ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

Г. В. Мосьян

Проблема суспільного поділу праці та його зв'язку з культурно-технічним рівнем трудящих — одна з важливих у марксистсько-ленінській політичній економії. Основоположники марксизму-ленізму показали, що поділ праці властивий різним соціально-економічним формаціям, але його суть, значення, характер і форми в кожній із них різні.

Суспільний поділ праці позначається на розвиткові головної продуктивної сили — трудящих, на якісних змінах у робочій силі, на всебічному розвиткові людини. З ним пов'язані складний комплекс факторів, підпорядкованих впливу різних економічних законів, а також розв'язання таких питань, як організація навчання в загальноосвітній і професійній школах, вузах, тобто вирішення проблеми підготовки та перепідготовки кадрів, підвищення їх кваліфікації.

К. Маркс писав, що «поділ праці створює різні види праці» [1, 4, 299], які виступають первинними клітинками, тобто елементами, що з них складається суспільно поділена праця. Отже, поділ праці — це «співіснування різних видів праці» [2, 3, 254], тобто «поділ занять» [1, 26, III, 261] між людьми.

Вид праці, як визначена якісно діяльність і відмінність між видами трудової діяльності, «не залежна від усяких суспільних форм» [1, 23, 52], є природне явище. Разом з тим види поділеної праці становлять продукт суспільного, історичного розвитку. Відокремлення різних видів трудової діяльності передбачає об'єднання виробників з приводу обміну результатами трудової діяльності. Праця окремого робітника виступає в суспільстві як частка сукупної суспільної праці. Вона є виключно надбанням людини, стосується обох боків способу виробництва і виражає собою єдність продуктивних сил і виробничих відносин. А звідси і поділ праці — це складова частина продуктивних сил і органічний момент виробничих відносин.

Серед економістів немає єдиного погляду на місце поділу праці в способі виробництва. Так, І. Судеревський відносить його лише до складової частини виробничих відносин [15, 19]. О. І. Ноткін, навпаки, вважає неправильним розглядати суспільний поділ праці як складовий елемент виробничих відносин і вважає його органічним моментом розвитку продуктивних сил [12, 84, 86]. Ряд авторів, погляди яких ми поділяємо, відносять поділ праці до обох сторін способу виробництва [6, 12].

Характер впливу поділу праці на людину повністю залежить від способу виробництва. Розвиток науки і техніки зробили рухливим технічний базис виробництва, а разом з цим і створили необхідність швидкої зміни трудових функцій.

«...Природа великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника» [1, 23, 461]. Дослідження взаємозв'язку між розвитком техніки, поділом праці і розвитком людини дало можливість К. Марксу сформулювати закон зміни праці, який є загальним законом суспільного виробництва. Його характер і особливості в кожному конкретно-історичному суспільстві визначаються сукупністю виробничих відносин. Специфіка дії закону зміни праці при капіталізмі обумовлена капіталістичними виробничими відносинами, коли робоча сила — це товар. В умовах науково-технічної революції наука все більше проникає в матеріальне виробництво, істотно розширюється матеріальна основа виникнення нових видів праці високої кваліфікації.

За офіційними статистичними даними, в США щороку з'являється в середньому 400—600 нових спеціальностей. За п'ять років в офіційний кваліфікаційний довідник було включено 2260 нових спеціальностей [17, 60].

Під впливом науково-технічної революції відбуваються зміни в змісті і характері знань, досвіду, навичках робочої сили, тобто в культурно-технічному рівні трудящих, а це зумовлює декваліфікацію певної частини робітників, яка виштовхується з процесу виробництва. З цим пов'язані величезні втрати праці,

про які писав В. І. Ленін: «Яка сила-силенна праці пропадає даремно тепер від безладності, хаотичності всього капіталістичного виробництва!» [5, 20, 132].

В капіталістичному суспільстві навіть досягнення людського генія — технічний і науковий прогрес — використовується північними класами для посилення експлуатації і поневолення трудящих мас. «Прогрес техніки і науки, — підкреслював В. І. Ленін, — означає в капіталістичному суспільстві прогрес в умінні видавлювати піт» [3, 18, 534]. Ці висновки повністю стосуються і поділу праці, який призводить до того, що «духовна і матеріальна діяльність, насолода і праця, виробництво і споживання випадають на долю різних індивідів» [1, 3, 29]. Капіталізм надає класові власників (буржуазії) майже всі права, покладаючи на другий клас, який становить більшість усіх членів суспільства, всі обов'язки [див. 1, 21, 170]. Цей клас «змушений нести на собі всі тяготи суспільства, не користуючись його благами» [1, 3, 64].

В результаті ліквідації капіталістичних і перемоги соціалістичних виробничих відносин відбулися докорінні зміни в суспільному поділі праці. Соціалістичний лад відкрив необмежені можливості для підвищення культурно-технічного рівня трудящих, що було необхідно умовою побудови соціалізму і розвитку соціалістичної економіки на новій технічній основі. За роки Радянської влади у нас повністю ліквідовано неписьменність, наша країна вийшла на перше місце в світі за рівнем і розмахом освіти. Різними видами навчання охоплено 78 640 тис. чоловік, із них загальноосвітніми школами — 49 426 тис. чол., училищами і школами професійно-технічного навчання і школами ФЗУ — 2 444 тис. чол.; середніми спеціальними учбовими закладами — 4 302 тис. чол., вищими учбовими закладами — 4 550 тис. чол. Оволодівають новими професіями та підвищують свою кваліфікацію 17 918 тис. чоловік [11, 665].

Для будівництва комунізму, як підкреслював В. І. Ленін, потрібні культурні, свідомі, освічені трудівники. В Програмі КПРС накреслені завдання по вихованню і підготовці комуністично свідомих і високоосвічених людей, здатних як до фізичної, так і до розумової праці, до активної діяльності в різних галузях суспільного і державного життя, в галузі науки і культури [4, 390]. Всебічний розвиток людини вимагає від неї оволодіння такими видами праці, які б належали до різних сфер суспільної діяльності, «зміни родів діяльності». К. Маркс пов'язував необхідність змін видів праці із змінами в технічному базисі виробництва.

Однак не всякі зміни в праці приводять до багатосторонності працівника і виражають вимоги об'єктивного закону зміни праці.

В процесі будівництва комунізму в основі змін праці лежить науково-технічний прогрес, в результаті якого ручна праця замінюється машинною, що викликає глибокі зміни професійно-кваліфікаційної структури робітничих кадрів і культурно-технічного рівня трудящих [див. 3, 3, 205]. Професійний поділ праці зв'язаний з усією системою суспільного поділу праці і його видами: загальним, частковим і одиночним.

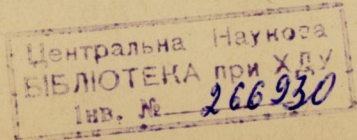
Окремі економісти вважають, що професійний поділ праці є загальною формою існування суспільного поділу праці, а різні форми його являють різні комплекси професій [9, 23—27].

У соціально-економічній літературі немає єдності поглядів на професійний поділ праці. Так, більшість дослідників виходять з наявності професійного поділу праці. Окремі автори взагалі заперечують його існування. Так, Л. Логвинов пише: «Якщо суворо керуватися марксистською методологією, то неважко помітити, що професійного поділу праці... не існує і не може існувати. Не випадково в працях основоположників марксизму цей термін не зустрічається» [8, 122].

Професійний поділ праці — це поділ праці між людьми, обумовлений особливостями їх спеціальних знань і трудових навичок. Сукупність і взаємозв'язок професійних груп становить професійну структуру суспільства. Формами професійного поділу праці є професія і спеціальність.

Професією називається сукупність набутих шляхом загального та спеціального навчання або практичного досвіду знань та навичок, необхідних для виконання певного роду трудових функцій. Професії поділяються на спеціальності, які характеризуються знаннями і практичними навичками, потрібними для виконання вузького кола трудових функцій. Вища кваліфікація означає вміння працювати з більшою точністю, тонкістю, швидкістю. Рівень кваліфікації показує ступінь оволодіння видом праці певної складності і є відмінним у робітників однієї професії і різних професій. Так, нещодавно співвідношення крайніх розрядів тарифних сіток дорівнювало у машинобудуванні — 2,0, вугільній промисловості — 3,75, чорній металургії — 3,2. Середній тарифний розряд робітників за шестирозрядною сіткою у машинобудівній і металообробній промисловості — 2,7, деревообробній — 3,1 та ін. [7, 92—94].

Кваліфікація є важливим фактором культурно-технічного рівня трудящих. Вона характеризує якісну сторону спеціальної підготовки робочої сили, рівень сучасних знань і навичок, ступінь професійної майстерності, яка дозволяє працівнику виконувати конкретну працю певної складності. Спеціалізація працівника — це необхідна умова для досягнення в межах даного виду праці високої майстерності і кваліфікації. В. І. Ленін звертав увагу на нерозривний зв'язок поділу праці і спеціалізації, вказував, що спеціалізація суспільної праці «по самій суті своїй,

безконечна — цілком так само, як і розвиток техніки» [3, 1, 82]. Під впливом технічного прогресу і розвитку професійної спеціалізації виявляються дві взаємозв'язані тенденції: з одного боку, систематичне виникнення нових професій і спеціальностей, з другого — підвищення в кожній окремій професії загальних технічних основ, які вимагають поєднання професій і ліквідації вузької спеціалізації. За умов сучасного науково-технічного прогресу відбувається бурхливий процес диференціації видів праці, при цьому одночасно здійснюється і процес їх інтеграції. Однак кількість видів праці безперервно зростає. Так, у систематичних словниках занять, складених для Всесоюзного перепису населення в 1926 р., було 10 371 найменувань професій, в 1939 — близько 19 тисяч, а в 1959 р. — майже 30 тисяч найменувань [16, 759].

Взаємодія технічного прогресу і професійного складу робочої сили проявляється в тому, що розвиток і удосконалення знарядь праці поступово створюють передумови для зміни трудових функцій робітників і появи нових професій, а зміни професійного поділу праці викликають якісні зміни у знаряддях праці. Розвиток техніки створює об'єктивну основу для професій широкого профілю. Це значить, що робітник виконує операції, які вимагають різнобічних знань і трудових навиків, необхідних для обслуговування складних машин, агрегатів, поточних і конвейєрних ліній. Робітник широкого профілю може виконувати різні види праці.

Поєднання професій і спеціальностей — це один із проявів формування нових видів праці на основі їх інтеграції. Поява комплексних бригад у машинобудуванні є відображення дальших змін у поділі і кооперації праці. Тут робітники опановують ряд суміжних професій і спеціальностей. Так, на заводах важкого машинобудування в комплексних і комплексно-наскрізних бригадах 38% членів бригад освоїли другу професію, а 18% робітників — три і чотири [14, 126]. Лише на Новокраматорському машинобудівному заводі ім. Леніна працює 574 комплексних і комплексно-наскрізних бригади. 353 чоловіки оволоділи двома професіями і можуть замінити один одного, при цьому краще готуються зміни, інструмент, технічна документація. Організація наскрізних бригад і поєднання професій дозволили вивільнити 160 робітників.

Поєднання професій забезпечило умовну економію фонду заробітної плати тільки за півроку в сумі 50,0 тис. крб. У комплексно-наскрізних бригадах зростає коефіцієнт використання устаткування (80—90% проти 60—70%). Продуктивність праці в таких бригадах вища на 6—10%, ніж у середньому по заводу. Під впливом технічного прогресу змінюється структура робітничих місць, це вимагає від робітників мобільності, опанування професіями широкого профілю.

Поділ праці при комунізмі являтиме собою категорію якісно відмінну від поділу праці при соціалізмі. Ми не погоджуємося з тими авторами, які вважають, що поділу праці при комунізмі не буде. Розвиток комуністичного поділу праці пов'язаний зі створенням матеріально-технічної бази комунізму, переходом до нового рівня розвитку продуктивних сил суспільства і переростанням соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, а також з глибокими перетвореннями самого працівника.

Науково-технічний прогрес супроводиться змінами структури суспільного виробництва, що обумовлює появу нових тенденцій у професійно-кваліфікаційному складі робочої сили, змісті і характері праці. В сукупній праці працівників безперервно зростає частка розумової складної праці. Про це свідчить зростання питомої ваги осіб з вищою освітою серед зайнятого населення. Так, на 1000 чоловік зайнятого населення у 1939 р. осіб з вищою освітою налічувалось 13, у 1959 р.— 33, у 1970 р.— 66 [10, 19].

Сучасне виробництво висуває нові вимоги не тільки до техніки, а й до самих працівників, які створюють і управляють нею. Спеціальні знання, висока професійна підготовка, загальна культура людини є обов'язковою умовою успішної праці дедалі ширших верств працівників.

Будівництво комунізму неможливе без всебічного розвитку самої людини. XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу накреслив величну програму розвитку народної освіти. Буде завершено перехід до загальної середньої освіти. Дальшого розвитку набере вища і середня спеціальна освіта. Намічено підготувати за п'ятирічку близько 9 млн. спеціалістів, у тому числі в нових напрямках науки і техніки [5, 312].

Велика увага приділяється розвитку професійно-технічної освіти. Протягом нової п'ятирічки у професійно-технічних учбових закладах буде підготовлено не менше 9 млн. кваліфікованих робітників для всіх галузей народного господарства. У 1975 р. прийом учнів до професійно-технічних училищ, які готують кваліфікованих робітників з найбільш складних професій і надають одноразово середню освіту, буде доведено до 300—400 тис. чоловік [13].

Таким чином, соціалістичний лад створює найсприятливіші умови для підготовки освічених висококваліфікованих працівників, які творчо ставляться до справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, 4, 6, 21, 23, 26.
2. К. Маркс. Теорії додаткової вартості, ч. III. Політвидав України, К., 1964.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 1, 3, 18, 20, 26, 30, 31.
4. Матеріали XXII з'їзду КПРС. Держполітвидав УРСР, К., 1962.
5. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1971.

6. Л. Я. Берри. Специализация и кооперирование в промышленности СССР. Госполитиздат, М., 1954.
7. «Вестник статистики», 1966, № 3.
8. «Вопросы экономики», 1968, № 12.
9. В. П. Корниенко. Общественное разделение труда в период перехода к коммунизму. Экономиздат, М., 1963.
10. Материалы Всесоюзной переписи населения 1970 г. — «Вестник статистики», 1971, № 5.
11. Народное хозяйство СССР в 1969 г. «Статистика», М., 1970.
12. А. И. Ноткин. Материально-производственная база социализма. Изд-во АН СССР, М., 1954.
13. «Правда», 11 квітня 1971 р.
14. «Социалистический труд», 1965, № 6.
15. И. Судеревский. Проблемы разделения труда. Соцэкгиз, 1963.
16. Экономическая энциклопедия, т. 2, М., 1964.
17. В. А. Яковенко. Поділ праці при переході до комунізму. Вид-во ХДУ, 1968.

КАТЕГОРІЯ ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ ПРИ СОЦІАЛІЗМІ У СВІТЛІ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

М. М. Кім

Продуктивна праця — основа життя та розвитку людського суспільства. Роль її, по суті, тотожня вирішальній ролі матеріального виробництва, бо останнє є сферою функціонування переважно продуктивної праці.

Категорія продуктивної праці в марксистсько-ленінській політичній економії та філософії має величезне теоретико-пізнавальне значення, бо в ній відображуються найістотніші риси певного способу виробництва. «Продуктивна праця — це лише скорочений вираз, що означає всю повноту й особливий характер» пануючого виробничого відношення [1, 26, ч. I, 378].

Питання про продуктивну працю та її межі має і важливе практичне значення. Від того, як воно розв'язується, залежить величина обчислюваного суспільного продукту та національного доходу. Це впливає на визначення й інших виробничих показників, зокрема індексу продуктивності праці.

Класики марксизму-ленізму не займалися і не могли займатися аналізом продуктивної праці при соціалізмі. Але вони розробили методологію дослідження даної категорії при капіталізмі. Ця методологія має неперехідне значення і для аналізу продуктивної праці в соціалістичному суспільстві.

У даній статті робиться спроба розглянути методологію Маркса в дослідженні продуктивної праці при капіталізмі і в світлі цієї методології розкрити поняття продуктивної праці в соціалістичній економіці.

К. Маркс характеризував продуктивну працю з точки зору: 1) простого процесу праці і 2) певних виробничих відносин.

З точки зору простого процесу праці продуктивною є всяка праця, яка виробляє матеріальний продукт. У зв'язку з цим важливе значення має визначення суті продукту або результату продуктивної праці. Він, за К. Марксом, являє собою поєднання речовини природи та праці. «Коли відняти суму всіх різних корисних видів праці, що містяться в сюртуку, полотні і т. д., завжди лишається певний матеріальний субстрат, який існує від природи» [1, 23, 53].

Матеріальність, речова форма існування є характерною рисою результату продуктивної праці. Причому матеріальність у широкому розумінні не обмежується тільки уречевленням праці. Вона полягає в тому, що остання втілюється не тільки в речах, а й у всякому матеріальному явищі. В цьому відношенні праві С. Г. Струмилін, М. В. Солодков та інші, які розповсюджують поняття матеріального продукту і на енергію (електричну, механічну, теплову та ін.), бо матеріальність енергії як перетвореної сили природи не викликає сумніву.

Проте деякі продукти і непродуктивної праці існують у вигляді речей (наприклад книги, статуї, картини). Але тут речова форма продукту є лише засобом вираження певної сукупності ідей, має допоміжне значення. Головне в праці художника — це сума ідей, результат духовної творчості [5, 147—148].

Другою відмінною рисою продукту продуктивної праці є його масова відтворюваність. Машини, взуття, одяг та інші матеріальні блага відтворюються в масовому масштабі. Зрозуміло, картини художника теж можна відтворювати у вигляді репродукцій. Але останні — результат діяльності не художника, а працівників поліграфічної промисловості.

Однак для характеристики продуктивної праці не досить її властивості створювати матеріальне багатство. Її поняття має відображувати виробничі відносини, що панують у даному суспільстві. Виходячі з цього, К. Маркс вважав, що за умов капіталізму «тільки той робітник продуктивний, який виробляє для капіталіста додаткову вартість або служить самозростанню капіталу» [1, 23, 479].

Поняття продуктивної праці включає не тільки відношення між працею та її корисним результатом, але і специфічне суспільне відношення між людьми. З цієї точки зору межі продуктивної праці при капіталізмі звужуються, однак, з другого боку, вони розширюються у зв'язку з посиленням кооперації та поділу праці. За цих умов щоб стати продуктивним працівником, досить бути членом комбінованого робочого персоналу.

Продуктивна властивість притаманна як фізичній, так і розумовій праці. До категорії продуктивних працівників належать не тільки робітники, які безпосередньо обробляють матеріал, але й інженерно-технічні працівники та керівники. «До числа

цих продуктивних працівників, — говорив Маркс, — належать, розуміється, всі ті, хто так чи інакше бере участь у виробництві товару, починаючи з робітника у власному значенні слова і кінчаючи директором, інженером (на відміну від капіталіста)» [1, 26, ч. I, 129—130].

Вирішальна риса продуктивної праці в капіталістичному розумінні — це виробництво додаткової вартості, самозростання капіталу. Соціально-економічна сторона продуктивної праці при капіталізмі відіграє настільки вирішальну роль, що навіть праця, яка не створює матеріальні блага, набирає форми продуктивної. К. Маркс у «Капіталі» та «Теоріях додаткової вартості» говорив, що праця шкільного вчителя, актора або письменника стає продуктивною, коли вони збагачують свого підприємця-капіталіста [див. 1, 23, 479; 26, ч. I, 132].

Звідси деякі економісти роблять висновок про те, що Маркс, характеризуючи продуктивну працю, не бере до уваги її речовий зміст. На підтвердження вони наводять такі слова: «Продуктивна праця» — це така характеристика праці, яка безпосередньо не має абсолютно нічого спільного з певним змістом праці, з її особливою корисністю або з специфічною споживною вартістю, в якій вона виражається. *Один і той самий* вид праці може бути як *продуктивним*, так і *непродуктивним*» [1, 26, ч. I, 383—384].

Дійсно, продуктивна праця в капіталістичному розумінні байдужа до конкретного змісту праці. Для капіталіста однаково, кого він експлуатує: шевця, ткача, токаря або художника. Головне, щоб вони приносили прибуток, служили самозростанню капіталу.

Проте привласнення прибутку має передумовою виробництво додаткової та споживної вартості, бо перша (як частина вартості) може існувати лише уречевленою в товарному тілі. Хоча вартість не містить ні атому речовини природи, вона не може існувати поза річчю. «...Продукти праці, — підкреслював К. Маркс, — оскільки вони є вартості, являють собою лише речовий вираз людської праці, затраченої на їх виробництво...» [1, 23, 82].

За умов буржуазного суспільства до продуктивної відносять і ту частину праці, яка не виробляє матеріального продукту (наприклад, робота актора, митця або вчителя), але це не значить, що тут відкидається загальна для всіх суспільно-економічних формацій ознака продуктивної праці — її матеріалізація. Капіталіст-антрепренер може одержати прибуток і збільшити свій капітал завдяки тому, що у сфері матеріального виробництва дійсно створюється додаткова вартість. Він лише привласнює її.

На думку деяких радянських економістів [11, 9], двобічне визначення продуктивної праці (1), яка створює додаткову вар-

тість і 2) яка дає капіталісту прибуток) відображає різні ступені марксового аналізу, сходження від абстрактного до конкретного. «Праця, що створює додаткову вартість, — це суть продуктивної праці, яка виявляється в формі найманої праці, котра приносить прибуток або збільшує чуже багатство» [11, 74].

Подібно до того, як прибуток є перетвореною формою додаткової вартості й не завжди збігається з нею якісно та кількісно, так і продуктивна праця в капіталістичному розумінні в ряді випадків має перетворену форму, при якій навіть праця, що не виробляє додаткової вартості, стає продуктивною.

Розглянувши марксове вчення про продуктивну працю при капіталізмі, можна зробити деякі методологічні висновки щодо аналізу цієї категорії за умов соціалістичного суспільства. Поняття продуктивної праці в соціалістичному розумінні повинно відповідати, на нашу думку, таким вимогам:

По-перше, це праця, яка створює матеріальні блага, що характерне для всіх суспільно-економічних формацій.

По-друге, це праця, яка сприяє досягненню безпосередньої мети соціалізму, причому остання здійснюється планомірно за рахунок усього суспільства.

По-третє, це праця, що спрямована на відтворення та зміцнення соціалістичних виробничих відносин.

Виходячи з цього, розглянемо деякі матеріали дискусії про продуктивну та непродуктивну працю, яка розпочалась наприкінці 20-х і початку 30-х років і з новою силою розгорнулася після війни, особливо в другій половині 50-х років нашого століття.

Окремі радянські економісти та філософи заперечують поділ праці на продуктивну і непродуктивну за умов соціалізму, наводячи різні аргументи. Серед них найбільш поширеним є ототожнення продуктивної праці із суспільно корисною або суспільно необхідною. Цю точку зору нині поділяють С. Г. Струмилін, М. Соколов, П. А. Рачков, К. К. Вальтух та ін. Так, Струмилін пише: «Не тільки уречевлена, а й усяка жива суспільно корисна праця за умов соціалізму, безперечно, продуктивна. І коли ми вже визнали, скажімо, працю вчителя та лікаря суспільно корисною, то відносити їх разом з усякими дармоїдами в одну і ту ж категорію «непродуктивних» занять щонайменше несправедливо» [13, 103].

М. В. Солодков і Р. Н. Самар резонно на це відповідають, що тут замість економічного підходу має місце морально-етичний, а це неприпустимо при аналізі економічних явищ [12, 32]. Час від часу концепція Струмиліна пропагується у нашій пресі. По суті, до неї приєднуються ті автори (Б. В. Ракитський, Е. М. Агабаб'ян, В. А. Медведєв і ін.), які на словах визнають розрізнення продуктивної та непродуктивної праці, але занадто

широко розуміють сферу створення вартості та національного доходу (не тільки в галузях матеріального виробництва, але й у невиробничій сфері). Ось що пише Е. М. Агабабян: «При соціалізмі продуктивною буде всяка суспільно організована праця, яка створює додатковий продукт. Продукт продуктивної праці надходить у виробничі або особисті споживання і складається із матеріальних благ і послуг... Послуга є продуктом продуктивної праці» [2, 23—24, 33]. Автор вважає продуктивною діяльність лікаря, вчителя, перукаря та ін. Непродуктивною є лише робота у міліції, армії, державному управлінні тощо.

Незважаючи на різницю в аргументації згаданих авторів об'єднує одностороннє ставлення до категорії продуктивної праці. Вони визнають тільки один критерій — зв'язок останньої з метою соціалізму, проте нехтують загальною рисою продуктивної праці — її властивістю матеріалізуватися. Недоліком даної концепції є й те, що її прихильники заперечують, вільно чи невільно, примат матеріального виробництва у житті людського суспільства, визначальну роль продуктивної праці.

Концепція заперечення поділу соціалістичної праці на продуктивну і непродуктивну була пануючою до Великої Вітчизняної війни, що знайшло вияв у першому виданні Великої Радянської Енциклопедії [3, 163—164]. Для сучасного етапу радянської економічної науки більш характерною є концепція розмежування продуктивної та непродуктивної праці при соціалізмі.

Проте серед прихильників цієї концепції немає єдності поглядів щодо характеру продуктивної та непродуктивної праці при соціалізмі та доводів на користь цього розрізнення. Існує широкий спектр поглядів і аргументів у даному питанні. Розглянемо деякі з них.

По-перше, певного поширення набуло визначення продуктивної праці з точки зору простого процесу праці. Згідно з нею, при соціалізмі продуктивною є всяка праця, яка виробляє матеріальні блага. Так, у Малій Радянській Енциклопедії сказано, що в соціалістичному суспільстві «продуктивною є тільки праця людей, які безпосередньо здійснюють виробництво матеріальних благ» [4, 600]¹. Аналогічної позиції дотримуються Г. Н. Євстаф'єв, Г. Оганян і ін. Недоліком даної точки зору є те, що береться до уваги лише одна сторона продуктивної праці — уречевленість, однак відкидається її соціально-економічна форма.

¹ Наша статистична практика виходить у класифікації галузей народного господарства з точки зору простого процесу праці. Вся праця, яка втілюється в матеріальному продукті, вважається продуктивною. До виробничої сфери наші статистики відносять не тільки державні та колгоспно-кооперативні підприємства, але й особисте та приватне господарство. В організації народно-господарського обліку така практика може бути необхідна, щоб повністю облікувати обсяг виробленої продукції і порівнювати економічні показники капіталістичних і соціалістичних країн.

Наведене вище визначення продуктивної праці рівною мірою можна застосувати і до капіталізму, й до соціалізму, й до інших способів виробництва.

Як відомо, К. Маркс підкреслював, що поняття продуктивної праці відображає не тільки відношення між діяльністю та її корисним результатом, але і специфічне виробниче відношення [1, 23, 479].

По-друге, значного поширення в нашій соціально-економічній літературі набуло трактування продуктивної праці при соціалізмі як праці, зайнятої в сфері матеріального виробництва, що створює поряд з необхідним і додатковий продукт [7, 202—203; 8, 212—213]. Ця точка зору, як і попередня, ігнорує історично певну, суспільну сторону категорії продуктивної праці. Властивість створювати додатковий продукт притаманна продуктивній праці на всіх етапах розвитку людського суспільства. Поділ праці на продуктивну і непродуктивну, існування невиробничої сфери має передумовою те, що продуктивні працівники виробляють матеріальні блага, потрібні не тільки їм, але й людям, зайнятим у невиробничій сфері. Інакше неможливе було б взагалі існування невиробничої сфери та розширення виробництва, поступальний рух суспільства.

По-третє, деякі економісти впадають у іншу крайність — вони визнають лише соціально-економічну форму продуктивної праці, ігноруючи її загальну ознаку — уречевлення в матеріальному багатстві. Так, Н. К. Тяпкін вважає, що всяка праця при соціалізмі є продуктивною, якщо вона характеризується колективізмом і співробітництвом його учасників, зміцнює всю систему соціалістичних виробничих відносин і є джерелом економічної та політичної могутності соціалізму [14, 167]. Тому автор розглядає працю вчителя, лікаря та актора у державних закладах як продуктивну. До непродуктивної праці Н. К. Тяпкін відносить працю у особистому та домашньому господарстві. Нехтуванням властивості уречевлення праці в матеріальному продукті ця точка зору, по суті, збігається з концепцією заперечення поділу соціалістичної праці на продуктивну і непродуктивну.

Нарешті, є такі погляди, які, на нашу думку, найбільш правильно визначають суть продуктивної праці в соціалістичному розумінні. Прихильники їх характеризують продуктивну працю в єдності її матеріального змісту і соціально-економічної форми. Так, у 1964 році Е. А. Розенман дала таке визначення: «Продуктивна праця при соціалізмі — це безпосередньо суспільна праця, зайнята в сфері матеріального виробництва» [10, 103]. Цього ж року А. Д. Кузнецов писав: «Праця, яка створює матеріальний зміст соціалістичної власності — таке найширше та повне визначення продуктивної праці при соціалізмі» [6, 45]. Ці визначення дістають дедалі ширше визнання серед радянських

економістів (М. В. Солодков, Р. Н. Самар¹, О. А. Рубан, А. М. Рібаков і багато інших).

У наведених вище визначеннях вдало поєднуються загальність і соціальна конкретність цієї категорії. Зрозуміло, вони підготовлені всім попереднім ходом розвитку радянської економічної науки. Справа, певна річ, не тільки у визначеннях, але науково обґрунтовані визначення є важливим кроком у теорії пізнання.

Таким чином, продуктивна праця в соціалістичному розумінні — це безпосередньо суспільна праця, яка створює матеріальні блага. «Безпосередньо суспільна праця» являє собою містку економічну категорію. Вона відображає основне виробниче відношення соціалізму та специфічну суспільну форму соціалістичної праці. Її найважливіші ознаки такі:

1) праця здійснюється за допомогою усупільнених засобів виробництва;

2) вона планомірно включається у сукупну працю суспільства, тому є суспільно необхідною вже на стадії виробництва;

3) праця спрямована на задоволення матеріальних потреб усього народу за рахунок суспільства;

4) результати цієї праці становлять суспільну власність, тому безпосередньо суспільна праця служить відтворенню і зміцненню соціалістичних виробничих відносин.

Якщо безпосередньо суспільний характер є специфічною рисою продуктивної праці при соціалізмі, то її властивість виробляти матеріальні блага виступає загальною ознакою, притаманною всім способам виробництва. Тільки в єдності цих двох корінних рис може існувати продуктивна праця в соціалістичному розумінні.

Деякі автори вважають, що конкретний, корисний зміст праці, її властивість уречевлюватися в продукті не мають істотного значення для характеристики соціалістичної продуктивної праці. При цьому посилаються на «Теорії додаткової вартості», де К. Маркс називав «другою, додатковою характеристикою» продуктивної праці те, що вона «уречевлюється в товарах, у матеріальному багатстві» [1, 26, ч. I, 393]. Це зауваження Маркса стосується продуктивної праці в капіталістичному розумінні.

Однак справа докорінно змінюється з переходом до соціалізму, коли безпосередньою метою виробництва стає не видобування прибутку, а все більш повне задоволення потреб усіх членів суспільства. Тому за умов соціалізму властивість праці до уре-

¹ На наш погляд, М. В. Солодков і Р. Н. Самар систематично і глибоко узагальнюють досягнення радянської економічної науки з питань продуктивної та непродуктивної праці в соціалістичному суспільстві у світлі марксистсько-ленінської методології, хоча не з усіма положеннями авторів книги можна погодитися [12].

чевлення виступає, на нашу думку, не допоміжною, а однією з основних характеристик продуктивної праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, т. 26, ч. I.
2. Э. М. Агабабян. Экономический анализ сферы услуг. М., 1968.
3. БСЭ, т. 47, М., 1940.
4. МСЭ, т. 7, М., 1959.
5. Я. А. Кронрод. Социалистическое воспроизводство. М., 1955.
6. А. Д. Кузнецов. Развитие производственной и непроизводственной сферы в СССР. М., 1964.
7. Политико-экономический словарь. Политиздат, 1964.
8. Политическая экономия социализма. «Высшая школа», 1962.
9. Т. Полякова. К вопросу о разграничении производительного и непроизводительного труда. «Экономические науки», 1970, № 3.
10. Развитие общественного производства в период развернутого строительства коммунизма. Сб. материалов. МЭИ, 1964.
11. М. В. Солодков. Сущность и всеобщая форма производительного труда при капитализме. «Известия АН СССР, серия экономическая», 1970, № 2.
12. М. В. Солодков, Р. Н. Самар. Методология исследования производительного и непроизводительного труда при социализме. Изд-во МГУ, 1969.
13. С. Г. Струмилин. Послесловие к кн. Л. С. Глязера «Некоторые вопросы методологии планирования общественных фондов потребления», М., 1966.
14. Политическая экономия социализма. Курс лекций. М., 1963.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ ВИРОБНИЦТВОМ

І. Ф. Прокопенко

Потреби дальшого розвитку соціалістичного виробництва висувають складну практичну проблему — на основі пізнання економічних законів управляти сучасними виробничими силами, забезпечувати їх невинне зростання і вдосконалення. В свою чергу це обумовлює всебічну розробку питань, пов'язаних з теорією і практикою наукового управління виробництвом. Без хорошого управління і чіткої організації не дадуть відповідного ефекту ні капітальні затрати, ні нова техніка, ні самовіддана праця робітників [4, 2, 497].

Саме тому одним із найважливіших питань економічної політики КППРС на наступний період є вдосконалення механізму господарювання, покликаного забезпечити успішний розвиток економіки, краще організувати діяльність суспільства по прискоренню економічного і соціального розвитку, якнайповнішому використанню наявних можливостей, ще тісніше об'єднати сотні тисяч колективів, десятки мільйонів трудящих навколо головних завдань партійної політики [3, 74—75].

Для досягнення поставлених цілей слід удосконалювати організаційну структуру, широко використовувати в управлінні

електронно-обчислювальну техніку та засоби автоматизації, планомірно готувати управлінські кадри, розширювати теоретичні дослідження і практичні розробки, методологічною основою яких є марксистсько-ленінське вчення про соціально-економічну сутність управління. Все це зумовлено зростанням масштабів виробництва, поглибленням суспільного поділу праці та кооперування.

Історія розвитку промисловості підтверджує об'єктивну суть управління, яке, в свою чергу, є невід'ємною частиною процесу функціонування матеріального виробництва. Марксизм-ленінізм вперше дав глибоке і всебічне пояснення його соціально-економічної суті, довівши, що і саме виробництво і управління ним можуть здійснюватися на науковій основі лише за умов панування суспільної власності. Розкрити сутність і характер управління можна тільки шляхом аналізу процесу праці і пануючих відносин власності.

У праці як усвідомленій діяльності людини, спрямованій на створення матеріальних благ, завжди переплетені моменти «впливу на навколишню природу» і «цілеспрямованого» здійснення цієї діяльності. «Людина не тільки змінює форму того, що дане природою... вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкоряти свою волю» [1, 23, 176].

В умовах розвинутого капіталізму, коли його внутрішні суперечності досягають крайностей, буржуазія шукає в управлінні засіб підтримати життєдіяльність глибоко прогнилого ладу. Невипадковий тому «спалах» теоретичних і практичних розробок з питань управління на початку нашого сторіччя (Тейлор, Форд, Емерсон, Файоль та ін.), помилково проголошених теорією наукового управління. Насправді це було закономірним явищем, наслідком гострих суперечностей капіталізму.

В сучасних умовах значна увага до проблем управління в капіталістичних країнах пояснюється ще й тим, що воно посідає провідне місце серед факторів економічного зростання. Проте навіть при певній «науковості» деяких практичних рекомендацій ці розробки свідчать про деспотичний характер і класову спрямованість управління при капіталізмі.

З переходом до соціалізму, коли виробництво підпорядковане суспільним інтересам, ведеться планово за участю всіх членів суспільства, кооперація праці та суспільний характер виробництва набувають «виняткового значення» [див. 1, 4, 318; 2, 33, 412]. Соціалізм, з одного боку, створює об'єктивні умови, а з другого — висуває завдання здійснювати управління на науковій основі, оскільки практична постановка питання можлива «...тільки тоді, коли матеріальні умови його розв'язання вже є наявними, або принаймні перебувають в процесі становлення» [1, 13, 7].

Управління виробництвом — складне суспільно-економічне явище, що виступає як суспільно необхідна, конкретна, цілеспрямована діяльність, існування і розвиток якої невіддільні від процесу виробництва, а характер визначається пануючими відносинами власності.

Здійснення наукового управління передбачає розв'язання таких проблем: організація і методологія планування, стимулювання і облік, контроль і аналіз суспільного виробництва, організація апарату управління, методи і стиль управління, форми залучення трудящих до управління, техніка і технологія його процесів, інформація і технічні засоби та ін. [5, 3—7]. Виконання кожної з зазначених функцій потребує відповідної управлінської діяльності. Тому, керуючись положенням К. Маркса про її продуктивний характер, можна зробити висновок, що дієвість і науковість управління в першу чергу залежать від організації і ефективності самої управлінської праці. (В межах статті неможливо детально зупинитись на різних сторонах дискусії, що ведеться в нашій літературі з питань соціально-економічної сутності управління та характеру управлінської праці. Зауважимо лише, що поділяємо погляди авторів, які управлінські відносини розглядають як відносини економічні, а управлінську працю — як продуктивну).

Управлінська праця, як невід'ємна частина праці сукупного працівника, передбачає наявність і врахування її вихідних протистих моментів: власне праці (управлінської діяльності), знарядь праці (управлінської техніки) та об'єкта управління, яким є суспільне виробництво, колективи виробників, люди. Суспільною формою управління виробництвом є «складна мережа організаційних», тобто управлінських, відносин, вдосконалення яких виступає об'єктивною передумовою підвищення ефективності управлінської праці.

За умов соціалізму виробництво і управління ним набувають нового характеру. Люди, пізнаючи об'єктивні закони, свідомо і добровільно діють у напрямку досягнення загальних цілей. Управління виробництвом, таким чином, не привілей пануючого класу, а одна із сфер суспільної діяльності людей. Воно не що інше як управління діяльністю асоційованих виробників, які в свою чергу здійснюють своєрідне «управління» засобами праці. Яким би не був рівень автоматизації виробництва, воно завжди обслуговується людьми. Погодження діяльності цих людей і становить зміст управління виробництвом. Останнє, на відміну від інших сфер управлінської діяльності має особливості, пов'язані насамперед з характером взаємодії людей у процесі виробництва матеріальних благ.

У сфері управління виробництвом значна роль відводиться кібернетиці, завдання якої — виробити «мову» і технічні прийоми, які дозволяють на практиці добитися розв'язання проблем

управління і зв'язку взагалі. Однак кібернетика не розкриває суті управління. Що ж до змісту, відносин по управлінню виробництвом, то їх вивчає політична економія, оскільки вони виступають як відносини людей, спрямовані на гармонійний і високоєфективний розвиток суспільного виробництва, відображають соціалістичні виробничі відносини і самі розвиваються відповідно до вимог об'єктивних економічних законів. Суть відносин по управлінню слід, насамперед, шукати в процесі обміну діяльністю людей у процесі виробництва.

Поряд з теоретичними аспектами виникнення і розвитку управління особливої уваги потребують питання його вдосконалення. Органи управління за сучасних умов складаються здебільшого з людей розумової праці, бо «щоб управляти, треба бути компетентним, треба повністю і до точності знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту» [2, 30, 389].

Успішне розв'язання завдань комуністичного будівництва залежить в першу чергу від людей, від кадрів, які є вирішальною силою партійного та господарського керівництва. В. І. Ленін неодноразово наголошував: «Тепер «хазяїном» є робітничо-селянська держава, і вона повинна поставити широко, планомерно, систематично і *відкрито* справу добору найкращих працівників по господарському будівництву, адміністраторів і організаторів спеціального і загального, місцевого і загальнодержавного масштабу» [2, 32, 354]. Про це ж говорилося на XI з'їзді РКП(б).

Питанням управління приділено багато уваги в рішеннях вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС та XXIV з'їзду КПРС. Одним із напрямків господарської реформи є даліше вдосконалення управління виробництвом. На грудневому (1969 р.) Пленумі ЦК КПРС було знову поставлене питання про підвищення дійовитості і наукового рівня управління виробництвом, оскільки від нього значною мірою залежить зростання ефективності суспільного виробництва. «На фронтах побудови комуністичної економіки... наука перемагати — це по суті наука управляти» [13, 3].

Розглядаючи господарську реформу як динамічний процес дальшого розвитку суспільного виробництва, XXIV з'їзд КПРС накреслив широку і глибоко обгрунтовану наукову програму вдосконалення управління, що виступає важливим фактором підвищення його ефективності.

Сучасний етап розвитку виробництва здійснюється в умовах науково-технічної революції. Саме тому в постановах партії і уряду підкреслюється необхідність забезпечити високі темпи науково-технічного прогресу та всебічно використовувати в народному господарстві досягнення науки і техніки. Все це вису-

ває нові вимоги до керівників та інженерно-технічних працівників.

Зростання обсягу та складності виробництва за сучасних умов зумовило, з одного боку, швидке зростання адміністративно-управлінського персоналу, а з другого — необхідність систематично підвищувати якість і ефективність управлінської праці.

Динаміка чисельності основних категорій промислово-виробничого персоналу свідчить, що поряд із загальним його збільшенням випереджаючими темпами зростає кількість інженерно-технічних працівників (див. табл. 1). З 1960 по 1969 р. вона зросла на 1684 чол. [7, 205; 8, 165].

Таблиця 1

Чисельність окремих категорій промислово-виробничого персоналу за 1960—1969 рр., %

Роки	Робітники (включаючи учнів)	ІТП	Службовці
1960	84,5	9	4
1965	83,7	10,5	4
1966	83,6	11	4
1967	82,6	11	4
1968	82,7	11,6	4
1969	82,7	12	4

Така ж тенденція характерна і для промисловості Української РСР (див. табл. 2) [9, 93].

Таблиця 2

Чисельність ІТП і службовців у промисловості Української РСР за 1960—1969 рр.

Роки	Промислово-виробничий персонал	Робітники		ІТП		Службовці	
		тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
1960	4056	3416	84	357	9	158	4
1965	5047	4173	83	531	11	198	4
1966	5291	4332	82	580	11	212	4
1967	5507	4500	82	621	11	225	4
1968	5742	4676	81	659	11	237	4
1969	5921	4808	81	692	12	246	4

Подібні зміни мають місце і в промисловості Харківської області. За період з 1966 по 1970 рік, наприклад, чисельність робітників збільшилася на 4%, а ІТП — на 10%, в тому числі адміністративно-управлінський персонал на 11%. Ще яскравіші приклади окремих підприємств. Так, за роки минулої п'ятиріч-

ки на Харківському тракторному заводі чисельність робітників, як свідчать звіти підприємства, зменшилася на 7%, а кількість ІТП зросла майже на 9%.

З наведених даних бачимо, що при відносному скороченні кількості робітників чисельність інженерно-технічних працівників та службовців невинно зростає. Збільшення спеціалістів, зайнятих у народному господарстві, — явище об'єктивне. І, як відзначалось у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по вдосконаленню і здешевленню апарату управління», економія буде досягнута в основному не шляхом скорочення апарату управління, а на основі його здешевлення.

Накреслені партією і урядом заходи успішно здійснюються. У 1970 р. скорочення управлінських витрат за рахунок вдосконалення управління в господарстві України дало економію близько 200 мільйонів карбованців, в тому числі в промисловості Харківщини близько 34 мільйонів.

Збільшити ефективність управління можна за рахунок значного підвищення його наукового рівня, використання передових досягнень вітчизняної і зарубіжної науки і техніки. Досягнутий розвиток виробничих сил вимагає, щоб управління було справді економічним, оптимальним і оперативним. У зв'язку з цим значна роль відводиться зростанню кваліфікаційного рівня і майстерності управлінських кадрів, створенню обґрунтованих планових нормативів визначення кількісного складу управлінського апарату та вдосконалення його структури і методів роботи.

Концентрація виробництва, поглиблення суспільного поділу праці, технічний прогрес — все це зумовлює зростання чисельності і ролі висококваліфікованих спеціалістів, а також ту обставину, що посада керівника перетворилася на одну з провідних. У порівнянні із звичайною, скажімо інженерною працею, вона потребує не тільки високої кваліфікації в окремій галузі виробництва, а й глибокого розуміння наукових основ управління ним.

Наукове управління потребує від організаторів широких знань і умінь мислити. Це забезпечується високими темпами росту чисельності спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою. За 1966—1970 рр. тільки в промисловості Харківщини кількість таких спеціалістів збільшилася на 50%. Однак у промисловості країни до недавнього часу тільки 68% керівників підприємств мали вищу і середню спеціальну освіту. В машинобудуванні налічувалося 60% директорів заводів з вищою освітою, 14% — практики; серед заступників директорів — 44,5%, а начальників цехів — 21,5% осіб, що не мають спеціальної освіти [12, 297].

Таке ж становище і на 240 підприємствах різних галузей промисловості, обстежених ЦСУ СРСР 15 квітня 1968 р. (табл. 3) [6, 30].

Таблиця 3

Склад керівників за рівнем освіти на обстежених промислових підприємствах

Категорії керівників	Всього працівників на даній посаді, тис. чол.	В тому числі, %		
		з вищою освітою	зі спеціальною середньою освітою	практики
Директори підприємств і їх заступники	1,2	75	16	9
Начальники цехів, змін, участків і їх заступники	13,9	37	44	19
Старші майстри і майстри	29,9	11	47	42

Значний процент практиків (30%) і серед керівників промисловості Харківської області. Особливо це стосується начальників цехів та їх заступників, серед яких 21% практиків, начальників змін — 26%, майстрів — 46%, економістів та інженерів-економістів — 21%. Відзначимо, що серед практиків тільки 17% навчається у вузах та технікумах (підраховано за даними Харківського облстатуправління).

Перехід до наукового управління виробництвом, таким чином, потребує докорінного поліпшення підготовки та підвищення кваліфікації керівників і організаторів виробництва.

Управлінські витрати, що перевершують науково обгрунтовані, значною мірою пов'язані з діючою системою нормативів преміювання, які залежать від фонду заробітної плати. При цьому підприємства не зацікавлені в скороченні штату працівників, а, навпаки, намагаються його збільшити.

В зв'язку з цим заслуговує на увагу експеримент по вільному маневруванню фондом заробітної плати на Щокінському хімкомбінаті (Тульська область). Тут за три роки (1967—1970) продуктивність праці зросла удвоє, випуск продукції — на 87% при одночасному скороченні працівників на 1000 чоловік. Цей експеримент поширено ще на 121 підприємство, що дозволить підвищити продуктивність праці вдвоє проти планового показника [5, 13—14; 11, 35].

Розширення теоретичних досліджень з питань наукового управління соціалістичним виробництвом, здійснення практичних заходів, спрямованих на поліпшення його організаційної структури, та підвищення ефективності є важливими умовами успішного перетворення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори.
2. В. І. Ленін. Твори.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1971.
4. Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті. Політвидав України, К., 1971.
5. Дисципліна і виробництво. Тула, 1971.
6. М. А. Іванова, И. А. Самарина. Технический прогресс и структура ИТР и служащих. «Экономика», М., 1970.
7. Народное хозяйство СССР в 1968 году. «Статистика», М., 1969.
8. Народное хозяйство СССР в 1969 году. «Статистика», М., 1970.
9. Народне господарство Української РСР в 1969 році, К., 1970.
10. Рекомендации Всесоюзной научно-технической конференции «Проблемы научной организации управления социалистической промышленностью». М., 1966.
11. «Социалистический труд», 1971, № 5.
12. «Труд в СССР». Статистический сборник. М., 1968.
13. «Экономическая газета», 1970, № 25.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ

Е. М. Воробйов

Вивчення економічних відносин між містом і селом у зв'язку з ускладненням завдань комуністичного будівництва набуває важливого значення. Воно має базуватися на методологічних принципах марксистсько-ленінської теорії.

Як відомо, К. Маркс розглядав суспільне відтворення як єдність чотирьох фаз. Це важливе положення марксистської теорії слід використати при аналізі економічних відносин між містом і селом, які склалися у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Радянські економісти, враховуючи теоретичну та практичну важливість проблеми, надають багато уваги її дослідженню. Можна назвати широке коло робіт, присвячених розкриттю змісту економічних відносин між містом і селом, вивченню механізму дії економічних законів і категорій, що відображають ці відносини. Але здебільшого ці питання розглядаються або у плані ліквідації відмінності між ними, або досліджуються економічні зв'язки між державою і сільськогосподарськими підприємствами, тобто вивчаються окремі сторони економічних відносин між містом і селом. Що ж до комплексного дослідження проблеми, то до останнього часу цьому приділялося не досить уваги, хоча рівень попередніх досліджень підготував саме такий підхід до теми. Про це свідчить і вдала, на наш погляд, спроба у цьому напрямі — монографія А. П. Бичкова [2]. Цілком природно, що вивчення потребують не тільки окремі сторони економічних відносин між містом і селом, а й їх взаємозв'язок і взаємозалежність.

Дослідження відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання між містом і селом не має на увазі якогось штучного ізольованого розгляду економічних відносин. Це і неможливо, тому що «виробництво, розподіл, обмін і споживання... всі вони становлять частини цілого, відмінності всередині єдності» [1, 12, 682]. І ці відмінності не виключають, а передбачають розгляд економічних відносин між містом і селом за чотиричленною формулою, при обов'язковому дослідженні питань взаємозв'язку і взаємообумовленості економічних відносин кожної фази суспільного відтворення, впливу відносин розподілу, обміну і споживання на виробництво.

Марксизм-ленінізм, підкреслюючи примат виробництва, припускає, як відомо, зворотний вплив на нього наступних моментів відтворення.

Вчення класиків марксизму-ленінізму про примат виробництва визначає напрям досліджень. Аналіз треба починати з відносин, які склалися у процесі виробництва. Цілком природно, що мова йде про економічні відносини людей, зайнятих у галузях суспільного виробництва, а не про ці галузі. К. Маркс вказував: «Виробництво є завжди *особлива* галузь виробництва, наприклад, землеробство, тваринництво, мануфактура і т. д., або воно є сукупність їх. Однак політична економія — не технологія» [1, 12, 669].

Вивчення економічних відносин з приводу виробництва у його невід'ємному зв'язку з іншими сторонами суспільного відтворення включає перш за все відносини, зв'язані з розподілом засобів виробництва, і людей, зайнятих у місті і селі. Пропонований порядок розгляду базується, зокрема, на вказівці Маркса: «Перш ніж розподіл є розподіл продуктів, він є: 1) розподіл знарядь виробництва і 2) — що являє собою даліше визначення того самого відношення — розподіл членів суспільства по різних родах виробництва (підпорядкування індивідуумів певним виробничим відносинам). Розподіл продуктів є, очевидно, лише результат цього розподілу, що включений у самий процес виробництва і що визначає організацію виробництва. Розглядати виробництво незалежно від цього включеного в нього розподілу є, очевидно, пуста абстракція, в той час як розподіл продуктів, навпаки, даний сам собою разом з цим розподілом, який становить з самого початку момент виробництва» [1, 12, 679—680].

Значення розподільних відносин між містом і селом, економічні закони і категорії, що їх визначають, принципи, форми і методи розподілу продуктів при соціалізмі — все це є далішим моментом вивчення загальної проблеми.

Економічні відносини, що складаються у процесі обміну, проявляються, зокрема, у формі економічних зв'язків між містом і селом і передбачають обмін товарами та нематеріальний обмін. При цьому слід звернути увагу на економічну природу обміну,

удосконалення його форм при соціалізмі (матеріально-технічно-го постачання, державних заготівель), а також зв'язані з цим питання правильної політики цін, рентабельності виробництва та інші вартісні категорії.

Відносини з приводу споживання повинні розглядатись у плані особистого споживання трудящих міста і села. Важливим моментом є з'ясування ролі різних факторів, що визначають сучасний рівень споживання, їх вплив на ліквідацію відмінностей у рівні споживання трудящих міста і села.

Слід мати на увазі, що таке комплексне вивчення економічних відносин між містом і селом становить певні труднощі. Перш за все проблема ця охоплює широке коло питань, і кожне з них може стати самостійною темою дослідження. Виявляється важливим у зв'язку з цим дослідити відносини обміну між містом і селом при соціалізмі, маючи на увазі обмін у широкому розумінні.

Вивчення характеру економічних відносин, що складаються між людьми з приводу обміну, — одна з важливих задач економічної науки. Відзначаючи важливе значення економічних відносин обміну, К. Маркс вказував, що «історію людства завжди треба вивчати і розробляти у зв'язку з історією промисловості та обміну» [1, 3, 27]. Про це ж говориться у «Передмові» до I тому «Капіталу» [див. 1, 23, 8].

У відомому визначенні Ф. Енгельсом предмета політичної економії у широкому розумінні також підкреслюється роль обміну. «...Виробництво, а слідом за виробництвом обмін його продуктів, — вказує він у другому місці, — становить основу всякого суспільного ладу»... [1, 20, 263].

Вивченню економічних відносин обміну багато уваги приділяв В. І. Ленін. Втім, він не тільки досліджував економічну природу обміну, місце і значення його у класово-антагоністичному суспільстві, а й розробив теоретично і практично такі питання, як характер обміну при соціалізмі, його форми, роль економічних інструментів у відносинах обміну між містом і селом, принципи обміну і т. п.

Економічна природа обміну складна, і тому слід розглянути зміст поняття обміну у широкому розумінні. Деякі автори розглядають його як обмін діяльністю [2, 418]. З цим не можна погодитись. І не тому тільки, що у цьому випадку, як вказує А. Ключев, згладжується межа між виробництвом і обміном, бо обмін діяльністю проходить і у процесі самого виробництва [6, 38] (хіба обмін діяльністю може мати місце поза виробництвом?), а тому, що обмін діяльністю, хоч і є істотною, головною стороною обміну у широкому розумінні, не вичерпує його суті.

Не можна також отожднювати обмін з обміном результатів діяльності, тим більше з конкретними формами його. Це збіднює

поняття обміну у широкому розумінні, як важливої економічної категорії. Поняття обміну у широкому розумінні, як нам здається, включає і перше і друге. Внутрішнім змістом цього поняття виступає єдність двох сторін: обміну діяльністю та обміну результатами діяльності.

Зовнішній прояв внутрішнього змісту обміну — це його конкретні історичні форми, його історичний характер, товарний і нетоварний. Ось чому обмін як економічна категорія у широкому розумінні є складна економічна категорія, що включає і відносини виробництва, і відносини власне обміну.

Виділення обміну як економічної категорії у широкому розумінні уявляється цілком правомірним. Як відомо, класики марксизму-ленінізму допускали такий розгляд економічних форм і явищ. Існування цієї категорії реальне і не тільки не суперечить відомим положенням марксистської економічної теорії про єдність чотирьох фаз відтворення, примат виробництва відносно інших фаз, у тому числі власне обміну, але повністю узгоджується з ними. Більш від того, єдність економічних відносин виробництва (відносин обміну діяльністю) і відносин власне обміну (обміну результатами діяльності) при розгляді категорії обміну у широкому розумінні ще більш підкреслюється як єдність нерозривного цілого і в той же час дозволяє вбачати в ньому відмінність. К. Маркс говорив про обмін, виділяючи, по-перше, «обмін діяльностей і здатностей, який відбувається у самому виробництві, відноситься прямо до нього і становить його суттєву сторону»; по-друге, обмін продуктів, «оскільки він є засіб для виробництва готового продукту», і, по-третє, «взаємний обмін між самими підприємцями», тобто товарний обмін через купівлю-продаж на ринку. «Обмін, таким чином, в усіх своїх моментах або безпосередньо включений у виробництво, або визначається цим останнім» [1, 12, 682].

Разом з тим «відмінності всередині єдності» обумовлюють певною мірою можливість самостійної ролі власне обміну, обумовленого, природно, виробництвом і справляючого на нього зворотний вплив. Через це індиферентність обміну щодо виробництва на стадії, коли продукти обмінюються безпосередньо для споживання, і пояснюється відносно самостійним існуванням власне обміну, як сторони обміну у широкому розумінні.

З'ясування суті обміну у широкому розумінні слід розглядати у нерозривному зв'язку із змістом такої важливої економічної категорії, як поділ праці, оскільки не існує обміну без поділу праці. У зв'язку з цим важливо розглядати суть поділу праці, його економічну природу, характер, взаємозв'язок з обміном.

За відомим визначенням К. Маркса, «поділ праці, як сукупність всіх окремих видів продуктивної діяльності, є загальний стан суспільної праці, розглядуваної з її речового боку як праця, що виробляє споживні вартості» [1, 13, 35].

Оскільки поділ праці передбачає спеціалізацію його на виробленні різного роду споживних вартостей, необхідний обмін діяльністю між людьми і обмін результатами цієї діяльності.

Серед радянських економістів з питань економічної природи суспільного поділу праці немає єдності поглядів. У даний час виділяють п'ять точок зору з питання суті і економічної природи цієї важливої категорії. Перша відносить поділ праці до продуктивних сил, друга розглядає її як форму організації продуктивних сил, третя бачить у ньому категорію продуктивних сил і виробничих відносин. Ми вважаємо, що остання точка зору є єдино правильною. Слід відмітити, що усі дискусії багато в чому повторюють дискусію про поділ праці 1925—1928 років [7, 66]. І тому тут немає необхідності докладно зупинитись на усіх цих питаннях. Однак слід вказати на суперечливість окремих положень деяких авторів з питань економічної природи поділу праці. Подекуди критика точки зору, яка розглядає економічну природу суспільного поділу праці як категорію продуктивних сил і виробничих відносин, є непослідовною.

Так, А. П. Бичков, критикуючи Л. Я. Беррі, пише: «Намагаючись виразити усю складність змісту суспільного поділу праці, Л. Я. Беррі і відніс його не тільки до продуктивних сил, але і до виробничих відносин. І у цьому його заслуга» [2, 94]. Але, подивившись по суті зі складністю цієї економічної категорії і навіть відзначивши заслуги Л. Я. Беррі, А. П. Бичков далі приєднується до тієї точки зору, яка була викладена вперше Є. Кофафовой у дискусії двадцятих років і яка має прихильників, зокрема, у особі І. І. Сигова та В. Г. Корнієнко, точки зору, що розглядає поділ праці як форму організації продуктивних сил. Автори, які трактують природу суспільного поділу праці як категорію продуктивних сил (або як форму організації продуктивних сил); і прихильники протилежної точки зору (поділ праці—категорія виробничих відносин або її форма) по-різному розуміють висловлення класиків марксизму-ленінізму з питань поділу праці і власності. Так, Я. Широкогод, який обстоює першу точку зору, кажучи про ототожнення К. Марксом поняття поділу праці і власності, пише: «Але це ототожнення, як нам здається, не можна розуміти у буквальному смислі» [7, 72], очевидно, так, як розуміють його прихильники другої точки зору.

А. П. Бичков вказує, що відносини поділу праці «не є частиною виробничих відносин, бо безпосередньо не виражають відносин власності, хоч поділ праці складається під впливом пануючих виробничих відносин» [2, 98]. Це не узгоджується ніякою мірою з таким визначенням Маркса в роботі «Німецька ідеологія»: «...Поділ праці і приватна власність, це — тотожні вирази: в одному випадку говориться у відношенні до діяльності те саме, що в другому — у відношенні до продукту діяльності» [1, 3, 30].

І якщо можна погодитися з тим, що ця тотожність не зводить категорію поділу праці до власності, що між поділом праці і власністю великі відмінності, то ні в якому разі не можна стверджувати, що відносини поділу праці не виражають відносин власності.

Вказане положення К. Маркса свідчать про те, що поділ праці — складна економічна категорія, яку не можна віднести тільки до продуктивних сил чи їх форми або тільки до виробничих відносин. Вона включає і виробничу діяльність і відносини з приводу її результатів.

Таким чином, суспільний поділ праці, будучи категорією продуктивних сил і виробничих відносин, являє собою єдність двох сторін. По-перше, це «сукупність усіх окремих видів продуктивної діяльності», наявність спеціалізованих видів праці і у цій частині відноситься до продуктивних сил; по-друге, це обмін у широкому розумінні, обмін діяльністю і її результатами. Зовнішнім проявом обміну результатами діяльності є історичні форми обміну, його характер — товарний і нетоварний.

Таким чином, з'ясування суті поділу праці, його економічної природи розкриває одночасно характер взаємозв'язку і підпорядкування категорій поділу праці і обміну у широкому розумінні.

У багатьох літературних джерелах характер взаємозв'язку категорій суспільного поділу праці і обміну розкривається не досить глибоко. В основному підкреслюється, що необхідність обміну зумовлена поділом праці. Проти цього важко заперечувати, але, вважаємо, зв'язок тут глибший. Очевидно, визначення обміну як форми поділу праці буде не зовсім точним і тому важко погодитись із твердженням А. П. Белоусової про те, що обмін, який виникає на основі поділу праці, «є вираженням, або точніше, формою здійснення поділу праці» [3, 8].

Не розкриває справжнього характеру взаємозв'язку між цими категоріями і така трактовка їх, яка дається А. С. Судевським. Він вважає, що «поділ праці і обмін трудовою діяльністю — це дві сторони одного процесу, де основою є поділ праці» [5, 20]. Такої ж точки зору дотримується І. П. М'якотін [4].

Обмін у широкому розумінні, як вказувалось вище, не форма, а складова частина поділу праці, одна із сторін його; другою стороною суспільного поділу праці є сукупність спеціалізованих видів праці. Ці дві сторони перебувають у нерозривній єдності, саме тому не може бути обміну без поділу праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, 12, 13, 20, 23.
2. А. П. Бычков. Экономические связи колхозов с социалистическим государством и развитие отношений собственности. Томск, 1968.

3. А. П. Белоусова. Диалектика производственных отношений социализма. Изд-во МГУ, 1970.

4. И. П. Мякотин. Сфера экономического обмена и ее роль в строительстве коммунизма. Автореф. канд. дисс. М., 1964.

5. И. П. Судеревский. Проблемы разделения труда. М., 1963.

6. «Экономические науки», 1969, № 7.

7. «Экономические науки», 1970, № 6.

ЯКІСТЬ ПРОДУКЦІЇ ТА РЕНТАБЕЛЬНІСТЬ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

В. С. Богданова

Розв'язання завдань комуністичного будівництва передбачає дальший розвиток соціалістичного виробництва на основі впровадження досягнень науки і техніки. Найважливішим джерелом коштів і дійовим стимулом розвитку соціалістичної економіки є прибуток, рентабельність.

У системі факторів підвищення рівня рентабельності значне місце посідає поліпшення якості продукції. Під якістю продукції слід розуміти ту міру корисності суспільної споживної вартості, в якій вона об'єктивно здатна задовольнити суспільну потребу на даному етапі розвитку суспільства¹. Чим вища здатність якоїсь речі задовольняти потреби суспільства, тим, за інших рівних умов, вища її якість [див. 19, 374].

Якість продукції розглядається з двох точок зору. По-перше, вона є мірою певних властивостей речі. З цього боку якість—технічна категорія. По-друге, вона є мірою суспільної споживної вартості. Тому якість одночасно й економічна категорія, що виражає виробничі відносини.

Підвищення якості продукції було обов'язковою умовою на всіх етапах розвитку соціалістичної економіки. Особливе значення воно має в наш час, що обумовлено технічними зрушеннями, які відбуваються в країні. Внаслідок науково-технічної революції диференціюється і ускладнюється технічне обладнання, посилюється зв'язок між його елементами, а внаслідок цього зростають вимоги до якості продукції, особливо до таких її властивостей, як надійність і довговічність.

Необхідність підвищення якості продукції пояснюється також дією соціально-економічних факторів, зокрема, зростанням потреб трудящих внаслідок значного поліпшення їх матеріального і культурного рівня.

Без неухильного і систематичного підвищення якості продукції неможливе розв'язання і такого важливого завдання, як під-

¹ У літературі, крім економічного визначення якості, є й інші. Їх автори якість продукції розглядають з технічного і товарознавчого боку [див., наприклад, 8, 9].